

HUMAK[®]

**Euroopan unionin
osarahoittama**

Turvetta ja innovaatioita - luovan jälkikäytön mahdollisuuksia Keski-Suomessa

Esiselvityshankkeen loppuraportti

Anna Leino ja Johanna Muhonen

Anna Leino ja Johanna Muhonen

Turvetta ja innovaatioita - luovan jälkikäytön mahdollisuuksia Keski-Suomessa

Esiselvityshankkeen loppuraportti

ISBN 978-952-456-476-2
ISSN 2343-0664 (painettu)
ISSN 2343-0672 (verkkojulkaisu)

Humanistinen ammattikorkeakoulu. Julkaisuja, 191

©Tekijät ja Humanistinen ammattikorkeakoulu 2025.

Taitto: Emma-Karoliina Reponen

Kuvat: Johanna Muhonen
Video ja videon kuvat: Johanna Muhonen, Anna Leino
Videon drone-videot: Nina Luostarinen, Niko Nappu

**Euroopan unionin
osarahoittama**

HUMAK®

Sisälllys

1 Johdanto	4
2 Hankkeen toimintojen kuvaus	5
2.1 Selvitystyö.....	5
2.2 Aloitustapaamiset	7
2.3 Ideatyöpajat	11
2.4 Pilotit	15
3 Keski-Suomen turvetuotantokuntien nykytila ja talouskasvun potentiaali	20
3.1 Nykytila turvealalla	20
3.2 Nykytila luovilla aloilla	25
3.3 Talouskasvun potentiaali.....	27
4 Turvetuotantoalueiden luovia jatkokäyttömahdollisuuksia.....	30
5 Yhteenveto	33
Lähteet.....	34

1 Johdanto

Tämä raportti on tehty Humanistisen ammattikorkeakoulun JTF-rahoitteisessa Turvetta ja innovaatioita-esiselvityshankkeessa, joka oli käynnissä 1.2.-31.10.2025. JTF-rahaston eli Oikeudenmukaisen siirtymän rahaston (Just Transition Fund) tarkoituksena on lieventää Euroopan Unionin ilmastosiirtymän haitallisia vaikutuksia. Suomessa JTF-toimet perustuvat tavoitteeseen puolittaa turpeen energiakäyttö vuoteen 2030 mennessä. (Rakennerahastot.fi, n.d..)

Turvetta ja innovaatioita-hankkeen tavoitteena oli selvittää Keski-Suomen turvetuotannosta poistuvien alueiden kuntien nykytilaa ja talouskasvun potentiaalia kulttuuri-, matkailu- ja virkistysaloilla. Hankkeessa pyrittiin kartoittamaan ja innovoimaan uudenlaista liiketoimintaa alueiden turvetuotantoyrittäjien sekä kulttuuri-, matkailu- ja virkistysalan toimijoiden kanssa. Lisäksi tavoitteena oli kartoittaa turvetuotannosta poistuvien alueiden jatkokäytön mahdollisuuksia kulttuuri-, matkailu- ja virkistysalojen näkökulmasta ja julkaista raportti. Tässä raportissa kuvataan auki hankkeessa tehtyä selvitystyötä ja toimenpiteitä, sekä näiden kautta syntyneitä havaintoja ja tuloksia.

Hankehenkilöstö edustaa kulttuurituotannon alaa, joka on yksi toteuttajaorganisaatio Humanistinen ammattikorkeakoulu Humakin vahvuusaloista ja tutkintokoulutuksista. Kulttuurituottajat työllistyvät perinteisen taiteen ja kulttuurin kentän lisäksi muillekin toimialoille – esimerkiksi media- ja pelialalle, urheilu- ja bisnestapahtumiin, sosiaali- ja terveysalan sekä kasvatustalouden projekteihin, järjestökentälle ja yrittäjiksi eri toimialoille. Nykyään puhutaankin perinteisen kulttuurialan sijaan luovasta toimialasta, joka pitää sisällään taidekentän lisäksi myös muita toimialoja, joilla hyödynnetään luovaa osaamista. Esimerkiksi matkailuala ja muut vapaa-aikapalvelut voidaan katsoa osaksi luovaa toimialaa.

Luovan osaamisen, ajattelun ja asenteen hyödyntämisestä muilla toimialoilla on hyviä kokemuksia, mitä tutkittiin esimerkiksi Humakin Lookout-hankkeessa (2021-2022). Luovaa osaamista voidaan hyödyntää esimerkiksi luovan prosessin eri vaiheissa ideoinnista pilotointiin, tuotekehityksessä, visuaalisessa viestinnässä sekä työprosessien kehittämisessä.

Hankesuunnitelmassa ja hankkeen aikana luovasta toimialasta puhuttiin konkreettisten kulttuuri-, matkailu- ja virkistysaloina, jotta eri toimialojen edustajat tunnistaisivat paremmin, millaisia toimialoja hankkeessa tavoitellaan mukaan osallistumaan. Tässä raportissa puhutaan kulttuuri-, matkailu- ja virkistysalojen lisäksi luovasta toimialasta tarkoittaen kaikkia edellä mainittuja.

2 Hankkeen toimintojen kuvaus

2.1 Selvitystyö

Selvitystyö alkoi heti hankkeen käynnistyessä helmikuussa 2025 ja jatkui koko hankkeen ajan. Selvitystyössä kartoitettiin Keski-Suomen turvetuotantoon keskittyneiden kuntien (hankkeessa keskiössä Joutsa, Karstula, Saarijärvi, Keuruu ja Multia) kulttuuri-, matkailu- ja virkistysalojen nykytilaa ja kasvupotentiaalia, etsittiin paikallisia yhteistyökumppaneita turvealalta sekä kulttuuri-, matkailu- ja virkistysalalta, tutkittiin yhteistyömahdollisuuksia muiden ennallistamishankkeiden kanssa sekä kartoitettiin turvetuotannosta poistuneiden alueiden kulttuuri-, matkailu- ja virkistyskäytön mahdollisuuksia.

Kuntien kulttuuri-, matkailu- ja virkistysalojen nykytilaa ja kasvupotentiaalia kartoitettiin aluksi hahmottelemalla paikallisia toimijakenttiä. Aiheeseen syvennyttiin hankkeen järjestämissä aloitustapaamisissa, joissa paikallisia toimijoita haasteltiin heidän näkemyksistään oman kuntansa tilanteesta ja mahdollisuuksista. Aloitustapaamisista kerrotaan lisää seuraavassa luvussa. Nykytilaa ja kasvupotentiaalia kartoitettiin myös tutustumalla laajemminkin toimialoja koskeviin ajankohtaisiin julkaisuihin sekä Keski-Suomen liiton ja hankekuntien strategioihin.

Paikallisia yhteistyökumppaneita etsittiin olemassa olevien verkostojen kautta sekä selaamalla erilaisia julkisia yritys- ja toimijarekistereitä. Kulttuuri-, matkailu- ja virkistysalojen toimijoihin hanketoteuttajalla oli paikoin jo olemassa olevia kontakteja, mutta myös uusia verkostoja päästiin luomaan.

Hankkeessa tutustuttiin muihin JTF-rahoitteisiin hankkeisiin Keski-Suomessa. Projektipäällikkö osallistui JTF-rahoitteisen Nevala-hankkeen seurantaryhmän tilaisuuksiin, joiden tarkoitus oli toimia tietynlaisena verkostona kentällä. Muutamien hankkeiden kanssa sovittiin myös etätapaamisia tutustumista ja tiedonjakoa varten. Lisäksi projektipäällikkö osallistui Keski-Suomen JTF-hankkeiden esittelytilaisuuteen 15.3.2025 Jyväskylässä, jossa paitsi tutustuttiin muihin hankkeisiin niin myös esiteltiin Turvetta ja innovaatioita -hanketta.

Turvetuotannosta poistuneiden alueiden kulttuuri-, matkailu- ja virkistyskäytön mahdollisuuksia kartoitettiin etsimällä aiheesta case-esimerkkejä valtakunnallisesti. Lisäksi etsittiin case-esimerkkejä luontoon sijoittuvista kulttuurituotteista ja -palveluista, jotka voisivat soveltua toteutettavaksi myös turvetuotannosta poistuneella alueella. Case-esimerkkejä löytyi paitsi verkosta tietoa hakemalla niin myös erilaisten verkostojen kautta. Lisäksi uusia innovaatioita syntyi hankkeen toimenpiteiden tuloksista.

Hanketoteuttajan edustaessa luovaa toimialaa, oli tarpeellista myös tutustua

turvealaan liittyviin ilmiöihin ja muihinkin kuin keskisuomalaisiin toimijoihin. Selvitystyötä tehtiin paitsi tutustumalla aiheeseen liittyviin julkaisuihin niin myös haastattelemalla alan asiantuntijoita, muun muassa muiden JTF-hankkeiden työntekijöitä sekä keskisuomalaisia turvetuotantoyrittäjiä. Lisäksi hanketyöntekijät vierailivat käynnissä olevalla turvetuotantoalueella sekä jo ennallistetulla entisellä turvetuotantoalueella.

2.2 Aloitustapaamiset

Aloitustapaamiset järjestettiin hankesuunnitelman mukaisesti hankkeen alkuvaiheessa; 13.3.2025 Karstulan ja Saarijärven alueella, 26.3.2025 Keuruun ja Multian alueella sekä 27.3.2025 Joutsan alueella. Karstulan ja Saarijärven sekä Keuruun ja Multian aloitustapaamiset järjestettiin kahden kunnan yhteisenä tapaamisena, sillä ko. kunta-alueiden luovan alan ja turvetuotannon kenttien todettiin olevan suhteellisen suppeita, eikä osallistujia erillisiin aloitustapaamisiin olisi välttämättä löytynyt.

Aloitustapaamisia varten kartoitettiin alueiden ja kuntien taidealan organisaatiot, kuntien kulttuuriryöntekijät sekä luovan alan, matkailualan ja turvealan yrittäjät. Kutsut aloitustapaamisiin lähetettiin kaikille löytyneille kontakteille. Yleinen havainto oli, että sähköpostitse lähetetyt kutsut eivät tuottaneet tulosta, vaan potentiaalisille osallistujille tuli puhelimesta avata hankkeen ydintarkoitusta. Luovan alan ja turvealan yhdistäminen oli lähtökohtaisesti siis ajatuksena vieras. Hanke sai kuitenkin innostuneen vastaanoton, kun sen ydintarkoitus kirkastui osallistujille.

Osallistujia aloitustapaamisissa oli hankehenkilöstön lisäksi vaihdellen 2-11 henkilöä. Kahdessa aloitustapaamisessa oli mukana sekä turvealan toimijoita että luovien alojen toimijoita, ja yhdessä tapaamisessa ainoastaan luovien alojen toimijoita, sillä alueella ei selvitystyön mukaan ole enää juurikaan turvetuotantoa toteuttavia yrittäjiä.

Aloitustapaamisten asialista oli seuraava:

- Osallistujien esittely ja tutustuminen
- Alueen vahvuuksien ja elinvoimaisuuden kartoittaminen
- Alueen kehittämistarpeiden kartoittaminen
- Ideatyöpajan ajankohdan sopiminen

Aloitustapaamisissa huomioitiin ennako-oletus siitä, että luovien alojen edustajilla voi olla kysymyksiä tai oletuksia turvealaan liittyen, ja jossain määrin tämä ennako-oletus osoittautui oikeaksi. Kysymyksiä ja oletuksia havaittiin myös turvealan edustajilla suhteessa luiovaan toimialaan, luultavasti siksi että luovien sisältöjen toteuttaminen turve- ja suoalueiden kontekstissa ei ole laajalti tuttua tai yleistä.

JOUTSAN ALOITUSTAPAAMISEN PÄÄHAVAINNOT:

- Turvetuotanto Joutsassa on jo vähentynyt, ala on työllistänyt alueella paljon nuoria. Turveyrittäjät ovat työtä pelkäämättömiä ihmisiä, jotka löytävät helposti muita töitä.
- Entiset turvetuotantoalueet ovat jo eri käytöissä esim. peltona ja vesistönä.
- Luovien alojen merkitys Joutsassa on suuri; esimerkiksi ammattimuusikoita on paljon ja kesällä 2024 järjestettiin lähes 100 tapahtumaa.
- Taidelaitos Haihatuksen merkitys alueen kulttuurielämälle on suuri.
- Alueen matkailullinen potentiaali on suuri, mutta sitä on hyödynnetty suppeasti. Kehittämistyötä on kuitenkin tehty viime vuosina.
- Alueella on paljon aktiivisia seuroja ja kyläyhdistyksiä, mm. Leivonmäki-Seura ry.
- Alueella on käynnissä olevia turvetuotantoalueita ja jo ennallistettuja entisiä turvetuotantoalueita. Leivonmäellä sijaitsevan ennallistetun Haapasuon lintukosteikon yhteyteen on rakennettu lato, jota voi käyttää tapahtumakäytössä.

ALUEELLA ESIIN NOUSSEITA KÄRKITEEMOJA:

- ympäristötaide turvealueilla ja kiinnostus ympäristötaideresidenssin kehittämiseen erityisesti Haihatuksessa
- kulttuurimatkailun potentiaali - monialaisen yhteistyön hyödyntäminen kulttuurimatkailukontekstissa
- alueella on aktiivista luontoon ja Leivonmäen kansallispuistoon kytkeytyvää seura- ja yritystoimintaa – luontomatkailun potentiaali, lintubongaus

KARSTULAN JA SAARIJÄRVEN ALOITUSTAPAAMISEN PÄÄHAVAINNOT

- Sekä Karstulassa mutta erityisesti Saarijärvellä on paljon kulttuuri-kohteita ja pieniä toimijoita/tapahtumia. Jälkimmäisen vahvuus on mm. aktiivinen harrastajateatterikenttä.
- Molemmissa kunnissa potentiaalia kulttuuri- ja luontomatkailuun, mutta kehitystyö on alussa. Yhteinen luontokohde on koskireitti Karstula-Saarijärven alueella.
- Karstulassa järjestetään vuosittain aikalaistaiteen ja tavan kansan monitaidefestivaali Fieandt Fest. Saarijärvellä on järjestetty mm. Sikamölkky, Tour de Sauna, Tour De Island Lake, Resiinaralli. Osa tapahtumista järjestetään säännöllisesti ja osa on ollut kertaluontoisia kokeiluja. Saunakulttuuri ja saunaan kytkeytyvät tapahtumat nousivat esiin useamman kerran.
- Karstulassa on turvetuotantoa. Vanhoja turvetuotantoalueita hyödynnetään esimerkiksi maatalouskäytössä. Jatkossa suunnitelmassa hyödyntää alueita esim. aurinkopaneelikenttinä.
- Karstulan ja Saarijärven yhteistyö nähdään positiivisena asiana ja hankkeen työpajat halutaan toteuttaa yhdessä.

ALUEELLA ESIIN NOUSSEITA KÄRKITEEMOJA:

- sauna
- luonto
- tapahtumat
- paikallinen historia
- liikunta

KEURUUN JA MULTIAN ALOITUSTAPAAMISEN PÄÄHAVAINNOT:

- Alueen turveyrittäjät eivät ilmeisesti tätä nykyä ole paikallisia, vaan alueella toimii lähinnä Neova Oy sekä muiden kuntien yrittäjiä.
- Molemmat kunnat, Keuruu ja Multia, ovat vahvoja kulttuuripitäjiä.
- Alueella on kiinnostusta yhdistää eri alojen osaamista ja ajatella enemmän ylisektoriaalisesti.
- Luontokohteita on runsaasti ja luontoon tehtyjä kulttuurisisältöjä, esim. runopolkuja jonkin verran, mutta niiden potentiaalia ei ole vielä hyödynnetty.

ALUEELLA ESIIN NOUSSEITA KÄRKITEEMOJA:

- Keuruun Musiikkileiri, jolla on pitkä historia
- Einari Vuorelan runopalkinto
- Keuruun runopolut, Hannele Huovin kulttuuriperintö ja lastenkulttuurin tärkeys alueella
- Vanhan Keuruun arvokas kulttuuriperintö
- Reitti Petäjäveden puukirkolta Keuruun puukirkkoon
- Alueen historia taiteilijoiden vierailukohteena, mm. Akseli Gallen-Gallela

2.3 Ideatyöpajat

Ideatyöpajat järjestettiin hankesuunnitelman mukaisesti loppukeväästä 24.4.2025 Joutsan alueella, 22.5.2025 Karstulan ja Saarijärven alueella ja 28.5.2025 Keuruun ja Multian alueella. Työpajoissa oli osallistujia hankehenkilöstön lisäksi 3-7 henkilöä. Työpajojen sisällöt muotoutuivat aloitustapaamisissa nousseiden teemojen ympärille. Työpajojen rakenne ja kulku määriteltiin etukäteen osallistujamäärä huomioiden, ja kullekin alueelle valittiin tavoitteisiin sopiva ideointimenetelmä.

Joutsa

Joutsan työpajassa osallistujia oli 7 henkilöä sekä lisäksi kaksi hankehenkilöstön jäsentä, joista toinen toimi työpajan fasilitaattorina. Osallistujat olivat luovan alan ja matkailualan toimijoita sekä alueen kulttuurikentällä toimivia aktiiveja. Useammalla työpajan osallistujalla oli kytkös Taidelaitos Haihatuksen toimintaan.

Ideatyöpaja alkoi aloitusinfolla, jossa esiteltiin aloitustapaamisen havainnot sekä aloitustapaamisen havainnoista johdetut, työpajassa ideoinnin runkona käytettävät pääteemat; 1) Luontomatkailua kansallispuistoissa, 2) Kulttuurimatkailua monialaisesti, 3) Urheilua ja liikuntaa suolla, 4) Ympäristötaide matkailun vetovoimatekijänä, 5) Hyvinvointipalveluista elämyksiksi.

Työpajan kulku:

A) Osallistujien jakautuminen teemojen äärelle kahden hengen tiimeihin.

Teemaan 3 ei löytynyt osallistujia, jonka vuoksi se jätettiin pois käsittelystä. Kaikkiin muihin teemoihin tuli paljon yksittäisiä ideoita.

B) Seuraavassa vaiheessa osallistujat järjestäytyivät uudelleen neljään teemaan (1, 2, 4, 5) kahden hengen tiimeihin.

C) Teemojen ideat käytiin läpi ja yhdistettiin kahdeksi isommaksi teemakokonaisuudeksi.

D) Jalostettiin kahden teemakokonaisuuden ideoita eteenpäin konsepti-ideoiksi kahdessa eri ryhmässä.

TULOS: IDEATYÖPAJASSA SYNTYI KAKSI KONSEPTI-IDEAA:

1. Kaksipäiväiset muinaismarkkinat: ensimmäisenä päivänä markkinatapahtuma Joutsan keskustassa, toisena päivänä siirrytään rauhoittumaan luontoon/metsään/suoalueelle hyvinvointiteeman äärelle.
2. Turvetuotantoalueen ennallistaminen ympäristötaiteen keinoin. Konseptin ytimessä oli tutkimusyhteistyö, jonka tavoitteena olisi selvittää, kuinka ympäristötaiteen keinoin voi ennallistaa tai jatkokäyttää turvetuotantoaluetta. Ideaan kytkeytyi kiinnostus ympäristötaideresidenssin kehittämiseen osana Haihatuksen toimintaa sekä kulttuurimatkailun laajempi alueellinen kehittäminen kohti transformatiivista matkailua.

E) Ideatyöpajan päätteeksi työpajan osallistujat ja hankehenkilökunta äänestivät jatkoon valittavasta ideasta. Yhteisellä päätöksellä pilotiksi valittiin Konsepti 2. Ennallistaminen ympäristötaiteen keinoin.

F) Työpajan päätteeksi projektipäällikkö piti tiiviin rahoitusinfon, jossa käytiin läpi eri hankkeistamismahdollisuuksia idetyöpajassa syntyneille konsepteille. Rahoitusinfo nähtiin tarpeelliseksi Joutsassa, sillä jo aloitustapaamisessa tuli esille useita ideoita, joita olisi mahdollista hankkeistaa jatkossa.

Karstula ja Saarijärvi

Karstulan ja Saarijärven ideapajaan osallistuivat samat henkilöt kuin aloitustapaamiseen. Osallistujat olivat kuntien kulttuuritoiminnasta vastaavia tahoja, luovan alan yrittäjiä ja turvealan yrittäjiä.

Työpajan eteneminen oli tarkoituksellisesti väljästi strukturoitu, koska osallistujia oli hyvin vähän. Pieni osallistujamäärä antoi mahdollisuuden luovalle, vapaamuotoiselle keskustelulle, joka ei suurella osallistujamäärällä olisi ollut mahdollista.

Työpajan kulku:

A) Runkoteemat valittiin aloitustapaamisessa nousseiden näkökulmien pohjalta; tapahtumat, luonto, paikallinen historia, sauna, liikunta. Jokaiselle teemalle oli oma ideapaperi ja osallistujat liikkuvat organisesti tilassa ideoiden itselleen kiinnostavimpiin teemoihin sisältöjä.

B) Ideointi keskittyi seuraavien runkoteemojen ympärille: tapahtumat, paikallinen historia sekä sauna. Ideoista keskusteltiin yhdessä.

C) Keskustelun tueksi määriteltiin kysymys; millainen konsepti ideoista tulisi, joka olisi testattavissa pienimuotoisesti pilottivaiheessa, mutta jossa olisi potentiaalia pysyväksi, pitkäaikaisesti toistettavissa olevaksi konseptiksi. Konseptin ideointi keskittyi tapahtumat-teeman ympärille.

D) Ideointitapaamisen päätteeksi päätettiin pilotoida Soiden Sauna -konseptia

TULOS:

- Yhteiskehittämisen tuloksena syntyi Kulttuurisaunatapahtuma Soiden Sauna. Tapahtuma olisi toistettavissa hieman eri teemaisena erilaisten suurempien tapahtumien yhteydessä. Tavoitteena oli kytkeä suoteema ja paikallisen kulttuurin näkökulmat tapahtuman sisältöön.

kerran Saarijärvellä ja kerran Karstulassa erilaisten tapahtumien yhteydessä. Soiden Saunan yksi merkittävä taustatavoite oli työpajan osallistujien yhteistyön konkreettinen käynnistäminen.

Keuruu ja Multia

Keuruu-Multia alueelta työpajaan osallistui hankehenkilöstön lisäksi neljä osallistujaa, jotka olivat kulttuuri- ja matkailutaustaisia niin kulttuuriorganisaatioista kuin kunnan kulttuuritoimesta.

Työpajaan valittiin neljä teemaa aloitustapaamisen perusteella:

1) Vanha Keuruu kulttuurimatkailun vetovoimatekijänä, 2) Luontomatkailu ja virkistystoiminta Keurusselän alueella 3) Alueen taidehistoria koettavaksi elämykseksi, 4) Lastenkulttuuri ja nuorten kulttuuri alueen erottuvuustekijöinä.

Työpajan kulku:

A) Hiljainen ideointi: Ensimmäisessä vaiheessa osallistujat kirjoittivat ideoita jokaiseen neljään teemaan.

B) Ideat käytiin läpi yhteisen keskustelun kautta.

C) Äänestettiin kahta teemaa, jotka inspiroivat osallistujia eniten. Jatkoon valittiin Teema 3. Alueen taidehistoria koettavaksi elämykseksi ja Teema 4. Lastenkulttuuri ja nuorten kulttuuri alueen erottuvuustekijöinä.

D) Visiotyöskentelyvaihe: Jakauduttiin kahdeksi pariaksi. Kumpikin pari rakensi ideoiden pohjalta vision.

E) Esittelyiden kautta työpajassa huomattiin visioiden linkittyvän tiiviisti yhteen ja todettiin niiden olevan helposti liitettävissä yhdeksi suuremmaksi visioksi. Työpajan päätteeksi laadittiin suunnitelma ja aikataulu, millaisten toimenpiteiden ja vastuiden kautta visiota lähdetään tavoittelemaan.

F) Pilottina päätettiin toteuttaa visiota edistävä toimintasuunnitelma alueen taide- ja musiikkikasvatustoiminnan kehittämiseksi, jonka nähtiin vahvistavan merkittävästi alueen veto-, pito-, ja elinvoimaisuutta.

VISIOT:

- 1. Musiikkileiri 1971-2071 - "Raidekasvatus"**, sata vuotta oikealla raiteella. Vision ytimessä oli kulttuurikasvatussuunnitelma / kulttuuriketju, joka sisälsi ideat Keuruun musiikkileirin workshopeista koulujen musiikkitunneilla, musiikkileirin toiminnan laajentaminen varhaiskasvatustajille ja opettajille, ilmaisutaitopajat talvikuukausina, Taidetestaajat-konseptin laajentamisen aikuisille sekä taiteilijateemaviikot Musiikkileirin yhteydessä (mm. Gallen-Kallela -viikko, Huovila-viikko, Vuorela-viikko).
- 2. Lastenkulttuuri & nuorten kulttuuri -visio**, johon sisältyivät laaja kulttuurikasvatus mm. taidehistoriallisen kesäleirin ja taiteilijateemaviikon muodossa, vanhempien varjoleiri Musiikkileirin yhteyteen, yhteistyö Mäntän kuvataideviikkojen kanssa, Keuruun museon taidehistoriallisten pajojen kanssa tehtävä yhteistyö, suon kytkeminen temaattisesti työpajoihin ja toimintaan sekä Keuruun strategian huomioon osana visiota: "Keuruu on lapsiperheiden paratiisi".

2.4 Pilotit

Työpajojen tuloksina syntyi kolme pilotti-idea, jotka toteutettiin heinä-syyskuussa 2025. Hankehenkilöstö vastasi kunkin pilotin tuotannosta yhteistyössä työpajaan osallistuneiden henkilöiden kanssa.

Joutsa

Joutsan pilotissa haluttiin järjestää pienimuotoinen demo työpajassa syntyneistä laajemmasta ideasta. Pilotin muotoa työstettiin työpajaan osallistuneiden kesken vielä ylimääräisissä suunnittelupalavereissa 15.5., 26.6. ja 8.7.2025. Pilotissa pidettiin tärkeänä sitä, että luovan alan edustajat pääsisivät oppimaan lisää turvealasta sekä laajemmin ympäristöalasta, ja myös päinvastoin.

Lopullinen pilotti järjestettiin kahtena peräkkäisenä päivänä entisellä turvetuotantoalueella Leivonmäen Haapasuolla. Haapasuolla on pitkä historia turvetuotantoalueena ja tätä nykyä Haapasuon pohjoisosa on Neovan ennallistama biodiversiteettialue ja lintukosteikko. Alueelta löytyy lintutorni, tietoa Haapasuosta, lato pienimuotoisten tilaisuuksien järjestämiseen sekä huussi. Pilottitilaisuudet järjestettiin lintukosteikon eteläpuolella sijaitsevalla Paremmen Luonnon Puolesta -Säätiön eli PLUPSin omistamalla alueella, johon on syksyllä 2025 valmisteltu säätiön toimesta ennallistamissuunnitelmaa.

Ensimmäisenä pilottipäivänä tiistaina 16.9.2025 järjestettiin turve- ja ympäristöalan asiantuntijoille sekä luovan alan asiantuntijoille suunnattu moniammatillinen keskustelutilaisuus, jossa keskusteltiin turvetuotantoalueiden ennallistamisprosesseista, taiteen mahdollisuuksista osana ympäristöalaa laajemmin liittyviä ilmiöitä sekä maataiteen mahdollisuuksista osana ennallistamisprosesseja. Tilaisuuteen osallistui hankehenkilöstön lisäksi edustajat Neovalta, PLUPSilta, JTF-rahoitteisesta EhTo-hankkeesta ja Leivonmäen kansallispuiston ystävät ry:stä sekä maataiteilija ja freelancer-taiteilija/tuottaja. Neovan edustus esitteli paikalla olleille Haapasuon historiaa ja PLUPSin edustus kertoi alueen hankkimisesta sekä työn alla olevasta ennallistamissuunnitelmasta. Tilaisuus koettiin tietoa lisäävänä ja se myös synnytti uusia ideoita luovan alan ja ennallistamistyön yhtymäpinnoista. Lisäksi tilaisuudessa syntyi verkostoja eri toimialojen välille.

Toisena pilottipäivänä keskiviikkona 17.9.2025 järjestettiin samaisella suolla kaikille avoin maataidetyöpaja maataiteilija Nina Luostarisen johdolla. Maataidetyöpajassa luotiin erilaisista luonnonmateriaaleista noin 10 metriä leveä kuva perhoslaji rämehopeatäplästä, joka on yksi alueelle ennallistamistoimien myötä palanneista suoperhoslajeista. Työpajaan osallistui 7 paikallista luonnosta kiinnostunutta henkilöä sekä hanketyöntekijät. Tilaisuus koettiin paitsi mukavana yhteisöllisenä kokemuksena, niin myös inspiroivana tapana lisätä keskustelua luontoon liittyvistä teemoista. Lisäksi osallistujat olivat erittäin positiivisesti yllättyneitä lopputuloksesta. Teos on jonkin aikaa nähtävissä Haapasuolla, mutta häviää ennallistamisprosessin myötä.

PILOTIN TULOKSET:

- Konkreettinen testaus ja kokemus maataiteen mahdollisuuksista turvetuotantoalueen jatkokäyttömuotona
- Uutta verkostoa luovien alojen ja ympäristöalojen edustajien välille
- Konkreettinen taideteos
- Uusi hankeaihiio, josta hieman lisää luvussa 4

Karstula ja Saarijärvi

Karstulan ja Saarijärven pilotiksi muotoutui Kulttuurisaunatapahtuma Soiden Sauna-konsepti, jota testattiin hankkeen aikana molemmissa kunnissa. Soiden Saunan taustalla oli halu tehdä jotain kuntien välisenä yhteistyönä, mutta toisaalta hyödyntää myös työpajaan osallistuneiden henkilöiden osaamista.

Kulttuurisaunatapahtuma Soiden Saunan ideana oli tuoda paikallisiin tapahtumiin uniikkina lisäsisältönä kärrysauna ja palju, josta käsin pääsee lisäksi nauttimaan musiikista ja muusta taiteesta. Lisäksi ajatuksena oli käydä saunakeskusteluja erilaisista teemoista, esimerkiksi taiteesta ja luonnosta. Konseptiin on potentiaalia lisätä myös muita saunakulttuuriin liittyviä hyvinvointielementtejä, kuten turvehoitoja tai perinnesaunotusta. Soiden Saunan visiona on olla alueella kiertävä ”oma juttu”, joka kuvastaa paitsi molempien kuntien soista maaperää mutta myös kulttuurihistoriaa.

Soiden Sauna Saarijärvellä pilotoitiin lauantaina 9.8.2025, jolloin vietetään myös Tove Janssonin ja suomalaisen taiteen päivää. Tuona viikonloppuna Saarijärvellä järjestettiin useita eri tapahtumia, joista suurin osa sijaitsi syrjemmillä kylillä. Soiden Saunalla haluttiin tuoda tapahtumatunnelmaa myös lähemmäs keskustaa ja lisäksi tapahtumapaikka toimi lähtönä ja maalina Tour De Island Lake-pyöräilytapahtumalle. Tapahtuman ohjelmassa oli saunan ja paljon lisäksi musiikkiesityksiä, yhteislaulua sekä runokaraoke. Tapahtuman viestinnässä tehtiin yhteistyötä tuona päivänä järjestettyjen tapahtumien kanssa, ja tapahtumasta tehtiin myös Saarijärven kaupungin vapaa-aikapalvelujen somekanaviin sisältöä. Tapahtuma tavoitti jonkin verran yleisöä, ja vastaanotto oli erittäin positiivinen. Esimerkiksi moni pyöräilytapahtumaan osallistunut harmitteli, että saunomiseen tarvittavia tavaroita ei osunut mukaan. Lisäksi prosessin aikana opittiin käytännön asioita, joita ottaa vastaavan tilaisuuden järjestelyissä huomioon.

Soiden Sauna Karstulassa pilotoitiin lauantaina 20.9.2025 osana Fieandt Fest-kulttuuritapahtumaa. Fieandt Fest-tapahtuma järjestettiin tänä vuonna kolmatta kertaa Karstulan kunnan kulttuuripalvelujen toimesta ja tapahtuma on ollut joka vuosi hieman erilainen. Fieandt Festin ohjelmassa oli musiikkiesityksiä, joita pääsi tällä kertaa kuuntelemaan ulkosalla myös saunasta ja paljusta käsin. Lisäksi Fieandt Fest-tapahtumaan kuului sisätiloissa järjestettävä kaita-filmielokuvanäytös sekä yksi musiikkiesitys, jonka aikana sauna ja palju ei ollut enää käytössä. Saunassa ja paljussa vierailleet osallistujat kokivat taiteen ja saunakulttuurin yhdistelmän toimivaksi. Kokemusta kuvailtiin uniikkina ja ainutkertaisena. Lisäksi tunnistettiin saunomiseen / paljussa kylpemiseen ja taiteen kokemiseen liittyvän rentouttavan ja maadoittavan vaikutuksen olevan vielä vahvempi, kun taidetta koettiin saunasta / paljusta käsin.

PILOTIN TULOKSET:

- Uusi kahden kunnan yhteinen konsepti sekä uutta yhteistyötä Karstulan ja Saarijärven kuntien välillä.
- Oppimiskokemuksia vastaavien tapahtumien järjestämisestä sekä uusia ideoita konseptin kehittämiseksi
- Jatkokehitysmahdollisuudet paketoida Soiden Saunan teemojen ympärille erilaisia palveluja ja kulttuurisisältöjä, joita voisi lähteä myös hankkeistamaan

Keuruu ja Multia

Keuruun ja Multian alueen pilottina päätettiin kirkastaa työpajassa syntynyt visio ja laatia sen toteuttamiseksi toimintasuunnitelma Läntisen Keski-Suomen musiikkileiryhdistys ry:lle. Musiikkileiryhdistyksen pääasiallinen tarkoitus on järjestää vuosittain Keuruun musiikkileiri, joka kokoaa ympäri Suomen musiikkia harrastavia lapsia ja nuoria soittamaan, laulamaan ja opiskelemaan musiikkia yhdessä. Työstöprosessin aikana vision ydinajatuksiksi muotoutui kehittää alueelle verkostoyhteistyötä kulttuuri- ja taidekasvatustoimijoiden välillä, ja näin luoda yhteistä näkyä alueen taide- ja kulttuurikasvatustoiminnalle. Lisäksi työstöprosessin aikana nousi esiin tarve uudelle maakunnalliselle kulttuuriyhdistykselle.

Pilotin toimenpiteinä visiota ja toimintasuunnitelmaa työstettiin niin hankehenkilöstön toimesta kuin myös yhteistyöstämällä työpajaan osallistuneiden henkilöiden kanssa heinä-syyskuussa. Yhteistyöstämistä tehtiin paitsi viestinvaihdolla niin myös live-tapaamisissa 8.9. ja 7.10.2025. Lisäksi alustavaa visiota esiteltiin Keuruun Kulttuuriportaati-kulttuurikasvatussuunnitelman päivityksestä vastaaville tahoille, ja keskusteltiin siitä, miten visio voi tukea kulttuurikasvatussuunnitelman toteutumista.

Vision kirkastaminen ja muotoileminen tavoitteiksi ja toimenpiteiksi onnistui hienosti, ja visio jätettiin muokattavana dokumenttina musiikkileiryhdistykselle oman toiminnan kehittämiseksi. Yksi merkittävä osa visiota oli sisällyttää sinne rahoitusmahdollisuuksia, joiden avulla vision toimenpiteitä pääsisi toteuttamaan. Toimintasuunnitelman osalta sovittiin, että musiikkileiryhdistys työstää sen omalla aikataulullaan valmiiksi.

PILOTIN TULOKSET:

- Toimintasuunnitelma vision saavuttamiseksi
- Osallistujien vahva tunne merkityksellisestä työstä - työryhmässä jaettiin myös vertaiskokemuksia taide- ja kulttuuri-toiminnan järjestämisen haasteista
- Vision toimenpiteitä on mahdollista lähteä hankkeistamaan jatkossa, ja työryhmässä oltiinkin hyvin kiinnostuneita jatkamaan yhteistyötä Humanistisen ammattikorkeakoulun kanssa

3 Keski-Suomen turvetuotantokuntien nykytila ja talouskasvun potentiaali

Tässä luvussa tarkastellaan hankkeessa keskiössä olleiden Keski-Suomen turvetuotantokuntien (Joutsa, Karstula, Saarijärvi, Keuruu ja Multia) nykytilaa ja talouskasvun potentiaalia turvealan ja luovan alan osalta. Havainnot nojaavat hankkeessa tehtyyn selvitystyöhön ja toimenpiteisiin. Luvussa avataan ensin turvetuotannon nykytilaa ja sitten tiivistettynä luovan alan nykytilaa, josta päästään luovien alojen mahdollisuuksiin toimia talouskasvun moottorina.

Hankkeen taustalla on Euroopan unionin JTF-rahasto, joka perustettiin lieventämään ilmastosiiirtymän haitallisia vaikutuksia. Koska EU:n ilmastosiiirtymän tarkoituksena on turpeen energiankäytön vähentäminen ja toimialan tulevaisuus on epävarma, hankkeessa todettiin järkeväksi pohtia talouskasvun potentiaalia kulttuuri-, matkailu- ja virkistysalojen eli luovien alojen näkökulmasta. Hankkeessa tehtiin joitain havaintoja kuntakohtaisella tasolla, mutta monet havainnoista ovat yleistettävissä kaikkiin Keski-Suomen kuntiin – mahdollisesti myös muihin maakuntiin.

3.1 Nykytila turvealalla

Keski-Suomen turvealan nykytilasta löytyi viime vuosilta hyvin tietoa esimerkiksi Keski-Suomen JTF-suunnitelmasta. Turvetta ja innovaatioita-hanke ei tuonut paljoa uutta tietoa turvealan nykytilanteeseen, mutta muutamia havaintoja nousi esiin hankkeen selvitystyön ja toimenpiteiden pohjalta. Havaintoja käsitellään yleisellä tasolla kuntia erittelemättä.

JTF-toimien vaikutukset Keski-Suomessa

Keski-Suomen turvetuotantokuntien nykytilaa kartoitettiin Turvetoimialaa koskevan tiedon tuottaminen-hankkeessa, joka oli käynnissä 1.8.2021-15.8.2022. Hankkeen loppujulkaisun mukaan Keski-Suomi on kolmanneksi suurin turvetuotannon maakunta Suomessa (Suomäki, 2022, 3). Hankeen julkaisu pohjustaa Keski-Suomen oikeudenmukaisen siirtymän suunnitelmaa (JTF-suunnitelmaa), joka julkaistiin 23.12.2022. Suunnitelman mukaan turpeen tuotannon ja käytön vähentämisen aiheuttamat taloudelliset ja sosiaaliset vaikutukset ovat Keski-Suomelle kolmanneksi merkittävimmät Pohjois-Pohjanmaan ja Etelä-Pohjan-

maan jälkeen (Keski-Suomen Liitto & Keski-Suomen ELY-keskus, 2022, 9). Keski-Suomi on siis ollut merkittävä turvetuotannon maakunta.

Keski-Suomen oikeudenmukaista siirtymää koskevassa suunnitelmassa käsitellään turvetuotannon alasajon siirtymästä alueellisesti syntyviä taloudellisia, sosiaalisia ja ympäristöllisiä vaikutuksia. Turvetuotantoalueet ovat sijainneet harvaan asutun maaseudun kunnissa, joissa ikärakenne on korkea, elinkeinorakenne kapea ja uudet liiketoimintamahdollisuudet rajalliset. Keski-Suomen oikeudenmukaisen siirtymän suunnitelmassa todetaankin, että muutos heikentää aluetaloutta erityisesti harvaan asutulla maaseudulla (Keski-Suomen Liitto & Keski-Suomen ELY-keskus, 2022, 9).

Keski-Suomen oikeudenmukaisen siirtymän suunnitelmassa todetaan, että on mahdollista, että turvetuotanto puolittuu Keski-Suomessa jo ennen vuotta 2025 (Keski-Suomen Liitto & Keski-Suomen ELY-keskus, 2022, 9). Vuoden 2022 jälkeen on siis todennäköisesti ehtinyt tapahtua jo paljon muutoksia. Ennakoitua nopeampi muutos on voinut myös pahentaa haittavaikutuksia harvaan asutulla maaseudulla, sillä kyky sopeutua on heikko, kun muutos tapahtuu nopeasti. Näin maaseutualueiden työttömyys voi nousta ja syrjäytymisen riski kasvaa. (Keski-Suomen Liitto & Keski-Suomen ELY-keskus, 2022, 9.)

Keski-Suomen oikeudenmukaisen siirtymän suunnitelman mukaan 2022 käynnistyneen Ukrainan sodan vuoksi lähivuosien energiamarkkinat ovat vaikeasti ennakoitavat (Keski-Suomen Liitto & Keski-Suomen ELY-keskus, 2022, 9). Myös hankkeen selvitystyön perusteella sodan myötä turpeen energianpoltolle on ollut enemmän kysyntää erityisesti sodan alkuvuosina. Selvitystyön perusteella vaikutti siltä, että osa turvealan yrittäjistä on luopunut jo heti linjauksen jälkeen liiketoiminnastaan, mutta tuotantoa edelleen tekevillä on ollut sodan myötä yllättävän hyvä tilanne. On kuitenkin epävarmaa, kuinka pitkään maailmantilanne jatkuu, ja myönnetäänkö tuotantoalueille jatkossa enää uusia ympäristölupia.

Turvealan yrittäjät ja maanomistajat

Turvetoimialaa koskevan tiedon tuottaminen-hankkeen julkaisun mukaan vuonna 2019 turvetuotannossa työllistyi Keski-Suomessa reilut 300 henkilöä, ja turvetuotannon työpaikoista 33 % sijaitsi Karstulassa (Suomäki, 2022, 3). Keski-Suomen oikeudenmukaisen siirtymän suunnitelmassa arvioidaan, että vuonna 2030 Keski-Suomessa käytetään turvetta energiantuotantoon vain pieniä määriä, ja tällöin työllisyys saattaa olla vain 30–40 henkilötyövuotta” (Keski-Suomen Liitto & Keski-Suomen ELY-keskus, 2022, 9). Vaikutukset työllisyyteen ovat siis merkittäviä. Hankkeen selvitystyön mukaan turvealan yrittäjät ovat tehneet yhteistyötä energiaturpeen nostamisessa.

Turvetoimialaa koskevan tiedon tuottaminen-hankkeen julkaisun mukaan 75 % osuus Suomen turvetuotannosta on ollut Neovalla (Suomäki, 2022, 5). Joissain kunnissa tuotanto onkin voinut olla yksinomaan Neovan toimintaa. Yritykset ovat myös toimineet kuntarajojen yli – esimerkiksi Keuruun ja Multian turvetuotantoalueista osa on ilmeisesti ollut karstulalaisten ja saarijärveläisten yritysten työmaana. Uutta kattavaa selvitystyötä aiheesta ei tehty, mutta Turvetta ja innovaatioita-hankkeen alkaessa helmikuussa 2025 vaikutti siltä, että kaikista hankekunnista ei enää löytynyt paikallisia turvetoimialan yrittäjiä. Lisäksi turvealan yrittäjiä ja maanomistajia oli paikoin haastavaa löytää, sillä esimerkiksi myönnettyjen ympäristölupien perusteella ei voinut tietää, onko tuotantoa vielä käynnissä, vaikka lupa olisi voimassa.

Hanke otettiin positiivisesti vastaan niiden yrittäjien ja maanomistajien parissa, jotka osallistuivat hankkeen toimenpiteisiin. Selvitystyön perusteella maanomistajilla oli jo ennestään ideoita omistamiensa alueiden jatkokäyttöön, esimerkiksi maatalouden ja aurinkovoiman parissa. Luonnollisesti kiinnostavimpia mahdollisuuksia ovat ne, jotka tuottavat jotain taloudellisesti. Luovan alan mahdollisuuksia ei yleisesti ottaen oltu ajateltu, mutta niihinkin suhtauduttiin kiinnostuksella. Sen sijaan alueiden virkistysarvo on tunnistettu: esimerkiksi sellaiset maanomistajat, jotka harrastavat lintubongausta, ovat olleet kiinnostuneita omistamansa alueen ennallistamisesta lintukosteikoksi.

Turvetuotantoalueet

Keski-Suomen oikeudenmukaisen siirtymän suunnitelmassa todetaan, että turvetuotannon pinta-ala on vähentynyt ennakoitua nopeammin: vuonna 2019 turvetuotannossa oli lähes 5 300 hehtaaria, mutta suunnitelman arvio on, että vuonna 2024 turvetuotannossa on korkeintaan 2 700 hehtaaria (Keski-Suomen Liitto & Keski-Suomen ELY-keskus, 2022, 9). Turvetoimialaa koskevan tiedon tuottaminen-hankkeen julkaisun mukaan Keski-Suomessa oli vuonna 2019 yli 5 300 ha turvesoita, ja tästä määrästä noin 33 % eli 1750 ha sijaitsi Karstulassa (Suomäki, 2022, 3.) Keski-Suomen osalta yksityisten yritysten omistus ja hallinta soista oli noin 1 500 ha, mutta loput alueista (eli noin 3800 ha) olivat Neovan hallussa (Suomäki, 2022, 7). Ympäristölupien mukaan vuonna 2023 turvetuotantoalueita oli yksityisillä omistajilla n. 630 ha ja Neovalla 1770 ha. Käytännössä Turvetta ja innovaatioita-hankkeen käynnistyessä helmikuussa 2025 turvetuotannon pinta-ala oli jo puolittunut Keski-Suomessa.

Keski-Suomen JTF-suunnitelman tavoitteena on ennallistaa tuotantoalueita yhteensä 400 ha (Keski-Suomen Liitto & Keski-Suomen ELY-keskus, 2022, 12). Hankkeen selvitystyön aikana kävi ilmi, että monilla päättyneillä turvetuotantoalueilla on jo joko aloitettu ennallistamistoimenpiteitä tai tehty niihin suunnitelmia. Tuotannon loputtua entiset tuotantoalueet alkavat ennallistua myös luonnonvaraisesti. Entisiä turvetuotantoalueita omistavat sekä yksityiset tahot että esimerkiksi Neova – ja esimerkiksi Joutsassa sijaitsevan Haapasuon entisen turvetuotantoalueen, joka on ollut laajimmillaan jopa 300 ha, omistaa useampi taho.

Maanomistajat voivat tilata maksuttoman ennallistamisselvityksen JTF-rahoitteiselta Nevala-hankeelta. Jotkut maita omistavat organisaatiot, kuten Neova ja luonnonsuojeluorganisaatiot, tekevät selvityksiä myös omasta takaa. Turvetuotantoalueiden ennallistamistyötä tehdään paitsi JTF-hankkeissa, niin myös muilla toimenpiteillä - esimerkiksi luonnonsuojelutoimien edistämiseksi. Yksityisten maanomistajien näkökulmasta JTF-rahasto on koettu hieman haastavaksi, sillä rahoitusta ei voida myöntää yksityishenkilöille.

3.2 Nykytila luovilla aloilla

Vuonna 2022 Keski-Suomessa toimi yhteensä 1 530 luovan alan yritystä, mikä on 4 % koko Suomen luovan alan yrityskannasta. Luku osoittaa, että maakunnassa on luovan alan toimintaa, mutta sen osuus on pieni suhteessa koko maan lukuihin. Lisäksi maakunnan kaikista yrityksistä luovan alan yrityksiä oli vain noin 5,3 %. (Nokela, Jakonen & Sokka, 2024.) Vaikka luovan alan kenttä Keski-Suomessa on pieni, kulttuuri- ja luovan alan palvelut nähdään kunnissa parhaimmillaan vetovoimatekijänä: ne lisäävät viihtyvyyttä, hyvinvointia ja elämyksellisyyttä ja voivat näin toimia myös asukas- ja yritysvirtojen houkuttimena. Haasteena on kuitenkin se, että vaikka potentiaalia on, resurssit eli tilat, rahoitus ja verkostot, ovat monin paikoin rajallisia. Tämä korostuu etenkin pienissä kunnissa. (Sokka, Karttunen & Luonila, 2025.)

Luovat alat tulee nähdä osana elinkeinopolitiikkaa, ei vain osana kulttuuritoimintaa (Holopainen & Alanko-Kahiluoto, 2023) ja kuntien elinkeinopolitiikkaan tulisi kuulua luovan alan osaajien ja yrittäjien houkuttelu kuntiin (Luovat ry, 2025). Creative Business Finland on kirjattu hallituksen ohjelmaan ja perustettu, mutta toimii vielä toistaiseksi erilaisessa muodossa kuin tavoitteena on. Creative Business Finlandin tavoitteena on saavuttaa alueelliset luovien alojen ekosysteemi-palvelut (Holopainen & Alanko-Kahiluoto, 2023). Alueellisesti toimivilla palveluilla voisi olla vaikutusta myös pienten kuntien luovan alan yrittäjyyteen, kasvuun ja rahoitukseen. Myös Luovan talouden kasvustrategia 2025–2030 -julkaisussa (2025) painotetaan että luovat alat voivat vahvistaa alueiden erottautumista ja vetovoimaa, eli luovat alat voivat parhaimmillaan tarjota kunnilla mahdollisuuden kehittää omaa luovan alan profiliaan. Erityisesti pienillä paikkakunnilla elinkeinorakenne on usein yksipuolinen ja luovien alojen tuoma arvo voi olla kunnalle merkittävä. Luovien alojen työllistävä ja taloudellinen vaikutus onkin selvästi kasvamassa. Kulttuuri on tärkeää nähdä kunnissa investointina, joka voi synnyttää kasvua. (Luovat ry, 2025.)

Maakunnallisella tasolla Keski-Suomi on nostanut kulttuuri- ja luovat alat osaksi strategista elinvoimaa ja identiteettiä. Maakunnan strategiassa painotetaan, että kulttuuriympäristön kokonaisuuden arvo ja ominaispiirteet ovat tärkeitä tunnistaa osana maakunnan elinvoimaa. (Keski-Suomen liitto, 2021.) Tämä mahdollistaa liiketoiminnalliset kehittämishankkeet, koulutuksen, verkostoitumisen ja kulttuuri-infrastruktuurin kehittämisen (Keski-Suomen liitto, 2025).

Nykytilanne hankkeen kohdealueilla

Selvitystyön aikana luovien alojen nykytila hankkeen kohdealueilla kirkastui paikoin. Seuraavat havainnot pohjautuvat hankkeen selvitystyöhön sekä aloitusta-

paamisten ja työpajojen keskusteluihin. Havaintoja käsitellään yleisellä tasolla kuntia erittelemättä.

Hankkeen kohdealueilla kuntien peruspalvelut toimivat, mutta kunnissa on jatkuva huoli siitä, että vähäisetkin lapset ja nuoret muuttavat pois. Työpaikkojen ja harrastusmahdollisuuksien tarjoaminen nähdään yhtenä mahdollisuutena vahvistaa pitovoimaa. Harrastustoimijoiden kenttä onkin useassa kunnassa aktiivinen. Maakunnan pienten kuntien väestörakenne on kuitenkin tyypillisesti valtaosin ikääntyvää. Kulttuuripoliittisen selonteon (2024) mukaan kulttuuripalveluiden käyttö vähenee selvästi ikääntyvien kohdalla. Tämän vuoksi maakunnassa voi olla haasteita saada tarpeeksi käyttäjiä, yleisöä ja asiakkaita kulttuurin ja luovien alojen palveluille.

Luovien alojen merkityksen tunnistaminen ja sen potentiaalinen hyödyntäminen vaihteli aluekohtaisesti. Kunnissa, joissa kulttuuritoiminta on aktiivista, lasten ja perheiden tapahtumat vetävät hyvin kävijöitä ja toiminnalle on vahva tilaus. Osassa kunnista puolestaan luovien alojen merkitystä ei tunnisteta eikä kunta tee välttämättä juurikaan yhteistyötä alueen kulttuuriorganisaatioiden kanssa. Tämä on ongelmallista, koska kuntien kulttuuristrategia on se pohja, joka mahdollistaa ja varmistaa rahoitusta luovan alan toimijoille. Kulttuurin ja luovien alojen merkitys kunnalle tulisikin linjata jokaisen kunnan strategiassa, jotta rahoitus toimintaan olisi vakaammalla pohjalla. Ilman ammattimaisia toimijoita ja organisaatioita ei ole kulttuuria. (Luovat ry, 2025.)

Useimmissa kunnissa aktiivista kulttuuritoimintaa ylläpitää kunnan kulttuuripalveluiden rinnalla kulttuurialan yhdistykset. Yhdistysten keskinäisellä verkostoyhteistyöllä voi olla merkittäviäkin vaikutuksia alueen luovan alan toimintaan. Yhdistysten matalan byrokratian ja hallinnon vuoksi yhdistykset pystyvät ketterästi tarttumaan ajankohtaisiin kehittämistarpeisiin ja ovat kiinnostuneita hakemaan hankerahoituksia, mikäli resurssit sen mahdollistavat. Luovan alan toimijoiden näkökulmasta kulttuuripuolen rahoitusta on kuitenkin vaikeaa saada pieniin kuntiin. On epäselvää, onko toimijoilla tarpeeksi erilaisten rahoitusinstrumenttien tuntemusta vai kohdentuvatko myönnetyt avustukset pääasiassa kaupunkikeskittyymiin.

Alueilla toimii lisäksi lukuisia harrastusseuroja sekä luontoon ja kansallispuistoihin liittyviä seuroja. Osalla alueista kyläyhdistykset olivat aktiivisen vapaaehtoistyön ja kuntien elinvoimaisuuden kantava voima ja tässä hankkeessa erityisen tärkeitä yhteistyökumppaneita. Seurojen ja kyläyhdistysten kanssa tehtävä yhteistyö voi mahdollistaa luovien alojen ammattitoimijoille jatkossakin laajempien yleisöjen tavoittamisen kulttuuritoiminnan ja -palveluiden pariin.

Yhdistysten ja järjestöjen ohella kaikilla alueilla toimii jonkin verran luovan alan yrityksiä. Huomattavaa oli, että usein yrittäjäyys oli sivutyö, jolloin toiminnan volyymi oli rajoitettua. Tyypillistä maakunnassa myös oli, että samat henkilöt toimivat kentällä useasta eri positiosta käsin. Esimerkiksi luovan alan yrittäjä oli myös yhdistysaktiivi tai kunnan kulttuuripalveluiden työntekijä toimi myös luovan alan yrittäjänä. Tätä voi osittain selittää esimerkiksi se, että tekijöitä on hyvin vähän, jolloin samat henkilöt toimivat useassa eri tehtävässä tai se, että täysipäiväistä työtä on vain vähän tarjolla. Haasteena siis on, että osa-aikaisuus eli resurssipuute työtehtävissä usein rajoittaa erilaisten luovien innovaatioiden ja kehityshankkeiden toteuttamista tai niihin mukaan lähtemistä.

Keski-Suomen maakunnassa yhteistyötä tehdään usein vahvasti yli kuntarajojen, joka on pienten kuntien ehdoton vahvuus. Toisaalta alueilla oli huomattavissa, ettei toimijoilla ollut tietoa esimerkiksi Humanistisen ammattikorkeakoulun ja muiden suurempien toimijoiden kanssa tehtävistä yhteistyömahdollisuuksista esimerkiksi suurempien hankkeiden osalta. Selvitystyö antoi uutta tietoa siis molempiin suuntiin ja avaa toivottavasti uusia ajatuksia ja yhteistyöverkostoja jatkoon.

3.3 Talouskasvun potentiaali

Kuntakohtaiset havainnot

Aloitustapaamisten, työpajojen ja pilottien perusteella Joutsa näyttäytyy vahvana kulttuuri- ja luontopitäjänä. Alueella on jo synnytetty luovien alojen yhteistyöverkostoa, ja kunnassa on pitkät perinteet myös luovuuden ja luonnon yhteistyöstä. Joutsan sijainti Valtatie 4:n varrella tekee siitä myös matkailun näkökulmasta kiinnostavan, ja etenkin luontomatkailijoita houkuttelee Leivonmäen kansallispuisto. Alueella on myös merkittäviä tapahtumia, kuten Joutsan Joutopäivät, sekä luovien alojen toimijoita - esimerkiksi Taidelaitos Haihatu on valtakunnallisesti tunnustettu taiteen kentän toimija ja kulttuurimatkailukohde.

Hankkeen selvitystyön perusteella Karstulan ja Saarijärven alueita yhdistää luonnon lisäksi myös yhteisöllinen toimintakulttuuri. Molemmissa kunnissa asuu yrittäjähenkistä väkeä. Alueelta löytyy runsaasti omintakeisia ja uniikkeja tapahtumia ja kulttuurikohteita. Etenkin Saarijärvellä isompana kuntana on myös kulttuuripitäjän maine, ja luovien alojen osalta alueella olisikin mahdollisuuksia kehittää laajempaa verkostoyhteistyötä. Saarijärvellä sijaitsee Biotalouskampus ja Karstulan kunnasta löytyy edelleen aktiivista turvetuotantoa, joten molemmista kunnista löytyy myös ympäristöön ja maatalouteen liittyvää osaamista. Luonto ja suo on tunnistettu matkailun yhdeksi kärkiteemaksi pohjoisessa Keski-Suomessa Sydänsuomessa-hankkeessa.

Hankkeen toimenpiteiden keskeiseksi teemaksi nousi lasten ja nuorten taidekasvatustoiminta sekä Läntisen Keski-Suomen musiikkileiriyhdistys / Keuruun Musiikkileiri, joka on alueella keskeinen luovan alan toimija. Sekä Keuruu että Multia ovat kulttuuripitäjiä, joissa kulttuuriperintö ja kulttuurihistoria on pidetty elävänä esimerkiksi historiallisia kohteita vaalimalla. Alueella on tunnistettu yhteistyön merkitys, ja kunnat tekevätkin paljon yhteistyötä - osin myös siksi, että Multia on paljon pienempi kunta. Alueella ollaan käynnistämässä luovien alojen yhteistyötä, mikä varmasti pitkällä tähtäimellä kehittää alueen veto- ja pitovoimaa entisestään. Musiikkileiri houkuttelee kesäisin paljon osallistujia, ja erilaisten toimintojen kehittäminen Musiikkileirin ympärille voikin tavoittaa laajalti näkyvyyttä.

Alueellisia mahdollisuuksia luovilla aloilla

Selvityksen aikana havaittiin, että kuntayhteistyön laatu ja syvyys vaihteli paljon alueittain; paikoin kunnat tekivät paljon yhteistyötä, toteuttivat harrastustoimintaa ja tapahtumia, mutta paikoin myös kunnan sisäisessä yhteistyössä toimijoiden kesken oli haasteita. Hanke vaikutti kunnasta riippuen kuntien välisen yhteistyön vahvistumiseen ja syventymiseen, mutta myös kunnan sisäiseen ymmärrykseen luovan alan potentiaalista. Pienten kuntien resurssit huomioiden kuntayhteistyön vahvistuminen ja monimuotoistuminen voisi tuoda merkittäviä vaikutuksia kulttuuritoiminnan volyyymiin ja sisältöjen monimuotoisuuteen. Tästä hyvä esimerkki on hankkeessa kehitetty Kulttuurisaunatapahtuma Soiden Sauna -konsepti.

Paikallinen kulttuuriverkosto on kunnasta riippumatta hyvin tiivis. Toimintaympäristölle on tyypillistä, että toimijat tuntevat toisensa jo valmiiksi, ja myös yhteistyötä tehdään ainakin oman kunnan sisällä. Yhteistyölle myös yli kuntarajojen ollaan lähtökohtaisesti avoimia. Haasteita kulttuuriverkostojen ja kuntien sisäisen toiminnan osalta on kuntapolitiikka ja kunnan linjaukset esimerkiksi virkojen tai kulttuurikohteiden lakkauttamiseen liittyen, joiden vaikutukset voivat olla merkittäviä pienissä kunnissa. Yleisesti on havaittavissa, että kuntien yhdistyssektori on erityisen aktiivinen, muutosjoustava, ketterä ja uutta luova, tästä esimerkkinä Taidelaitos Haihatu Joutsassa ja Keuruun musiikkileiriä hallinnoiva Läntisen Keski-Suomen musiikkileiriyhdistys. Mikäli yhdistyksillä on resurssia hakea ja toteuttaa esimerkiksi alueen elinvoimaa vahvistavaa hanketoimintaa, ne voivat vaikuttaa huomattavasti alueen kulttuuritoiminnan monimuotoisuuteen. Pienten toimijoiden haasteena on päästä käsiksi isoihin rahoituksiin - tähän yksi vastaus voisi olla useamman organisaation yhteistyö.

Luovan alan osaamisen potentiaalin hyödyntämistä myös muilla toimialoilla on selvitetty jo jonkin verran. Turvetta ja innovaatioita-hankkeen lisäksi esimerkiksi

Humakin Lookout-hankkeessa (2021-2022) tutkittiin luovan alan osaamisen viemistä muille aloilla. Luovan alan osaaminen on abstraktia ja sanoittaminen paikoin haastavaa, jonka vuoksi sen mahdollisuudet ovat muiden alojen toimijoille usein haastavia hyödyntää konkretian tasolla. Aloitustapaamisissa ja työpajoissa oli huomattavissa, että turvealan toimijoiden oli vaikea hahmottaa, mitä luovan alan osaajilla on annettavanaan ja miten kulttuuria tai taidetta voidaan soveltaa turvealan kontekstiin. Hankkeen työpajojen ja pilotin kautta voidaan tulkita, että luovan alan vahvuudet ovat erityisesti ideoinnissa ja innovoinnissa (työpajat), toimintakelpoisten konseptien kehittämisessä ideasta konkretiaan (pilottien toteutus) sekä taide- ja kulttuurisisältöjen soveltamisessa ja sovittamisessa erilaisiin muuttuviin toimintaympäristöihin, tämän hankkeen tapauksessa turvetuotantoalalle (Joutsan pilotti).

Hankkeen toimenpiteiden myötä alueille jäi uusia toimintaideoita. Alueet voisivat myös oppia toisistaan ja toistensa pilottien tuloksista. Esimerkiksi maataiteen mahdollisuuksia voisi tutkia myös Karstulan ja Saarijärven turvetuotantoalueilla, Musiikkileirin vision rakentamisen periaatteita voitaisiin hyödyntää myös Joutsassa luovien alojen kuntayhteistyön kehittämiseksi, tai Keuruun ja Multian alueilla voitaisiin kokeilla tiivistää kuntien välistä yhteistyötä yhteisten tapahtumakonseptien muodossa. Kokemuksia jaettiin hankkeen päätöstapaamisessa 30.10.2025 vertaisoppimisen hengessä. Lisäksi hankkeen toimenpiteet ovat monistettavissa muille alueille tämän raportin kuvauksen perusteella.

4 Turvetuotantoalueiden luovia jatkokäyttömahdollisuuksia

Taloukasvun potentiaalin lisäksi hankkeessa selvitettiin entisten turvetuotantoalueiden jatkokäytön mahdollisuuksia kulttuuri-, matkailu- ja virkistysaloilla. Tässä luvussa kerrotaan laajemminkin luovien alojen ja luonnon rajapinnasta, mutta keskitytään myös yksinomaan suolle ja turvetuotantoon liittyviin esimerkitapauksiin. Lisäksi avataan kokemuksia Joutsan pilotista.

International Peatland Society kertoo verkkosivuillaan (n.d.) suon ihmisille tarjoamista hyödyistä. IPS:n mukaan suolla on myös kulttuurisia merkityksiä. Vapaasti suomentaen ensimmäinen hyöty liittyy virkistykseen ja esteettisyyteen: suo voi olla paikka virkistymiselle ja matkailulle, ja toisaalta suohon liittyy myös luonnon kunnioittaminen. Toinen hyöty on henkisyys ja inspiraatio: suohon voi liittyä henkilökohtaisia tunnekokemuksia ja hyvinvointikokemuksia tai uskonnollisia merkityksiä. Kolmas hyöty liittyy oppimiseen: suo tarjoaa mahdollisuuksia koulutukselle ja tutkimukselle. (International Peatland Society, n.d..)

Luontomatkailu on nouseva trendi, ja esimerkiksi Keski-Suomen kansallispuistoihin pääsi kesällä 2025 retkeilemään myös bussiyhteyksillä. Luonnon ja myös suon virkistys- ja hyvinvointimahdollisuudet onkin jo tunnustettu hyvin myös turvetuotantoalueiden jatkokäytöstä puhuttaessa. Esimerkiksi Neova on rakentanut entisistä turvetuotantoalueista muun muassa retkeilykohteita ja lintukosteikkoja. Neovalla on myös turvemuseo Kihniöllä. Suo ja sauna liittyvät monissa mielikuvissa yhteen, ja Nummijärveltä löytyykin suolle rakennettu Kammi-kylä, josta löytyy useampi erilainen sauna. Suon kulttuurisiakin mahdollisuuksia on tunnustettu paikoin ja soilla on järjestetty erilaisia tapahtumia, kuten Suo Soikoon!-monitaidefestivaali Karviolla ja lukuisista suolla järjestettävistä urheilutapahtumista mainittakoon Suolentis-kilpailut Haukivuorella. Puhutaan jopa suotaiteesta, jolla viitataan esimerkiksi ”yleisölle suunnattuihin taiteellisen toiminnan muotoihin, jotka kohdistuvat suohon ja esimerkiksi suon käytön historiaan, nykyisiin muutosprosesseihin tai suon tulevaisuuteen” (Latvala-Harvilahti, 2022, 86).

Taiteen avulla voi käsitellä erilaisia luontoon liittyviä teemoja – esimerkiksi Tarinateatteri Storian esitys *Toivoa luonnosta* Petäjäviedellä. Taidetta voi myös viedä luontoon koettavaksi. Keski-Suomessa on viime vuosina päästy nauttimaan luontokohteisiin sijoittuvista esittävän taiteen teoksista, kuten Tanssiryhmä Off/Balancen nykytanssiesitys *In the Waning Light* Haukaniemessä Jyväskylässä vuonna 2023 tai Haukanmaan kesäteatterin tapahtumalliset monitaide-esitykset Mämminiemen retkeilysatamassa Toivakassa vuosina 2021-2023. Kesällä

2024 Jyväskylän Ladun Majalla kulkeva 900 metrin mittainen Tassu- ja tossupolku toimi myös runopolkuna, johon oli sijoitettu sanataidekoululaisten tekemiä runoja. Korpilahdella Oravivuorella sijaitsevalla Struven ketjun kolmiomittauspisteellä oli jonkin aikaa mobiiliappilla koettavissa olevia taide-elämyksiä. Lisäksi Keski-Suomesta löytyy muutamia veistoksia ja ITE-taidekohteita myös luonnosta, esimerkiksi Saarijärven Mahlun kylältä löytyy teos nimeltä *Maapallopatsas*. Myös suolle sijoitettavaa taidetta on tehty, esimerkiksi Maaseudun Sivistysliitto juhli 50-vuotisjuhliin jo vuonna 2002 Leivonmäen Haapasuolla. Ohjelmassa oli muun muassa erilaisia performansseja.

Ympäristötaiteella tarkoitetaan joko ympäristö- ja luontoaiheita käsitteleviä teoksia tai sitten rakennettuun tai luonnon ympäristöön toteutettavia teoksia, jotka saatetaan myös tehdä ympäristön materiaaleista. Usein ympäristötaideteoksessa onkin näitä molempia elementtejä. Maataiteella taas viitataan pääosin maata ja luontoa muokkaaviin suurikokoisiin teoksiin, jotka sijaitsevat usein luontokohteissa, mutta myös ihmisen muokkaamalla maaperällä. Suomesta löytyy useita ympäristötaideteoksia, esimerkiksi ITE-taidekohde *Parikkalan Patsaspuisto* ja Suomussalmelta löytyvä suurikokoisista soittimista koostuva *Soiva metsä*, sekä myös muutama maataideteos, esimerkiksi Hämeenkyröstä löytyvä erilaisista tunteista ja poluista koostuva teos *Yltä ja alta*. Ympäristötaiteen ja maataiteen elämyksiä Keski-Suomesta ei vielä juurikaan löydy.

Sanna Östman tutki pro gradu-tutkielmassaan Ekologisesti ennallistava ympäristötaide (2015) kahta erilaista ympäristö- tai maataideteosta, joissa ihmisen käytössä olleen luontoalueen ennallistamisprosessia toteutettiin tuottamalla alueelle samalla taideteos. Toinen esimerkeistä on Ylöjärvellä entiselle soranottoalueelle tehty teos *Puuvuori*, ja teoksen valmistamisen yhteydessä soranottoalueesta tehtiin jälleen maisemoitu luontokohde. Toinen esimerkki löytyy Salosta, jossa entiselle jätepuhdistamon altaalle on tehty lintujen pesimäsaaria ja kasviriuttoja, jotka muodostavat samalla teoksen nimeltä *Veden taika*. Teokset ovat hienoja esimerkkejä siitä, miten ennallistamisprosessin yhteydessä alueen historia ja ennallistamisprosessin merkittävyys voidaan jättää näkyväksi.

Joutsan pilotissa toteutettiin pienimuotoinen maataideteos entiselle turvetuotantoalueelle. Kokeilussa hyödynnettiin paikallisesta luonnosta löytyviä materiaaleja. Tässä pilotissa emme vielä testanneet tarkemmin ennallistamistoimien ja maataiteen yhdistelmää. Ennallistamisprosessin toteuttaminen on laaja projekti, joka kestää useita vuosia, ja tulee valmistella huolella, jotta toteutettavat toimet todella sopivat juuri sen alueen ennallistukseen. Maataiteen kentällä on historiaa myös luonnolle seuranneista haittavaikutuksista, ja pilotissa järjestettiin myös monialainen keskustelutilaisuus, jonka tarkoitus oli oppia molemmista prosesseista lisää. Pilotin yhteydessä työstettiin ideaa jatkohankkeelle, jossa toteutettaisiin moniammatillisena yhteistyönä luontoa kunnioittava ja ekologisesti ennallistava maataideteos Keski-Suomeen. Humanistinen ammatikorkeakoulu pyrkii jatkamaan hankeidean työstämistä pilottiin osallistuneiden kanssa.

5 Yhteenveto

Turvetta ja innovaatioita-esiselvityshankkeen toimenpiteiden aikana kehitettiin monialaista yhteistyötä, alueellista verkostoyhteistyötä sekä kuntayhteistyötä. Hankkeessa toteutettujen toimenpiteiden ja niiden tulosten jatkohyödyntämisen osalta pallo on heitetty hankealueille. Hankkeen aloitustapaamisten, työpajojen ja pilottikokeilujen tulosten myötä syntyi ideoita, joita alueilla voidaan lähteä viemään eteenpäin esimerkiksi liiketoiminnan ja hankkeistamisen muodossa.

Hankkeen tulosten perusteella luovan alan osaamista, ajattelua ja asennetta voidaan hyödyntää myös muilla kuin luovilla toimialoilla. Kokeilu turvealan parissa oli onnistunut, ja osoittaa, että monialaisessa yhteistyössä on paljon mahdollisuuksia uusille, yllättävillekin avauksille.

Katso [video](#) hankkeen toimenpiteistä (kesto 3:32).

Lähteet

Holopainen, M. & Alanko-Kahiluoto, O. (28.02.2023). *Kulttuuria ja luovia aloja tulee edistää vahvemmin osana elinkeinopolitiikkaa*. Vihreät. <https://www.vihreat.fi/ajankohtaista/kulttuuria-ja-luovia-aloja-tulee-edistaa-vahvemmin-osana-elinkeinopolitiikkaa/>

International Peatland Society (n.d.). *Ecosystem services*. Haettu 14.10.2025 osoitteesta <https://peatlands.org/peatlands/ecosystem-services/>

Keski-Suomen liitto (2025). *Keski-Suomen strategia*. Haettu 23.10.2025 osoitteesta <https://strategia.keskisuomi.fi/>

Keski-Suomen liitto (2021). *Keski-Suomen strategia 2025 ja 2050. Ympäristöselostus*. Haettu 23.10.2025 osoitteesta <https://strategia.keskisuomi.fi/wp-content/uploads/sites/3/2022/05/K-S-strategian-ymparistoselostus.pdf>

Keski-Suomen Liitto & Keski-Suomen ELY-keskus (2022). *Keski-Suomen oikeudenmukaista siirtymää koskeva suunnitelma*. <https://keskisuomenliitto.fi/wp-content/uploads/sites/8/2022/12/Keski-Suomen-oikeudenmukaista-siirtymaa-koskeva-suunnitelma.pdf>

Latvala-Harvilahti, P. (2022). *Kohtaamispaikkana suo. Suotaide kulttuuriperintö- ja luontoarvojen yhdistäjänä*. Terra, vol 134(2), 83–97. <https://doi.org/10.30677/terra.112015>

Luovat ry. (4.4.2025). *Kuntien taloustilanne ja kulttuurin leikkaukset herättivät vilkasta keskustelua luovan alan kuntavaalipaneelissa*. Haettu 23.10.2025 osoitteesta <https://luovat.org/ajankohtaista/kuntien-taloustilanne-ja-kulttuurin-leikkaukset-herattivat-vilkasta-keskustelua-luovan-alan-kunta-paneelissa/>

Nokela, S., Jakonen, O. & Sokka, S. (21.3.2024). *Business Finlandin yritystuet ovat keskittyneet Uudellemaalle – huomioita yritystukien alueellisesta jakautumisesta*. Kulttuuripolitiikan tutkimuskeskus Cupore. Haettu 23.10.2025 osoitteesta <https://www.cupore.fi/uutishuone/business-finland-yritystukien-alueellisesta-jakautumisesta/>

Opetus- ja kulttuuriministeriö (2024). *Kulttuuripoliittinen selonteko*. Valtioneuvoston julkaisuja 2024:55. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-383-569-6>

Rakennerahastot.fi (n.d.). *Oikeudenmukaisen siirtymän rahasto (JTF)*. Haettu 23.10.2025 osoitteesta <https://rakennerahastot.fi/oikeudenmukaisen-siirtyma-rahasto-jtf>

Sokka, S., Karttunen, S. & Luonila, M. (2025). *Luovat alat kulttuuri-, elinkeino- ja innovaatiopolitiikassa. Hajanaisista hallintorakenteista ilmiöpohjaiseen ohjaukseen*. Cuporen työpapereita 24. <https://www.cupore.fi/julkaisut/luovi/>

Suomäki, E. (2022). *Turvetoimialaa koskevan tiedon tuottaminen*. Kehittämissyhtiö Karstulanseutu Oy. <https://keskisuomi.fi/wp-content/uploads/2022/05/Turvetoimialaa-koskevan-tiedon-tuottaminen-loppuraportti-31.3.2022.pdf>

Valtioneuvosto (2025). *Luovan talouden kasvustrategia 2025-2030*. Valtioneuvoston julkaisuja 2025:61. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-383-592-4>

Östman, S. (2015). *Ekologisesti ennallistava ympäristötaide*. [Pro gradu, Helsingin yliopisto]. Helda. <https://helda.helsinki.fi/items/8844ca5b-b87a-4890-9a44-27e1c9ee6b15>

